

ТРАУРНА РИТУАЛНОСТ И НАГЛАСИ КЪМ СМЪРТТА ПРИ БЪЛГАРИТЕ

Красимира Йонкова, Дончо Донев

FUNERAL RITUALS AND ATTITUDES TOWARD DEATH OF BULGARIANS

Krasimira Yonkova, Doncho Donev

Abstract: The death is not attractive to anyone, but is resident for each living creatures. Its conversion into taboo leads to a different transformations. We may find their expression in a symbolic funeral rituals. From this perspective, mourning and funeral rites of the Bulgarians proved particularly significant in shaping the attitudes toward death. If we linking these attitudes with specific stages of life, the dynamic in the attitude of Bulgarians towards the end of life will be clearly traceable.

Key words: rituals, attitudes, death, grief.

Смъртта не е предпочитана тема не само в науката, но и в ежедневието. Тя ни напомня, че всичко е преходно. Че ни предстои неизбежна среща с неизвестното. Че има промяна, от която не можем да избягаме. Че има нещо, което е окончателно и необратимо. Тя активира най-дълбоките ни страхове. Неглижира всички наши постижения. Повдига въпроса за смисъла на битието. Поставя тезата за нехилизма на човешкото същество.

Това е достатъчно за превръщането на смъртта в табу.

Както е добре известно от психоаналитичната теория, всичко, което е значимо, но е съзнателно изтласквано, намира своята форма за изява в битието. Игнорирането на темата за смъртта индуцира пълната ѝ, макар и през символизма, изява в траурната и погребална ритуалност на българите.

Въпреки многообразието на тези ритуали и особената значимост, която смъртта има, не само за българите, в етнографската литература са налични твърде малко източници, които са ги документирали. Последният издаден монографичен труд, тази тема в България е от 2008 година – „Български погребални ритуали” с автор Христо Вакарелски. Произведението доразвива по-ранните изследвания на същия автор (Вакарелски, 1990).

На базата на класификацията, направена от Вакарелски, могат да се дефинират няколко групи погребални ритуали, характерни за българите. Целта на използването им тук е да се изведат основните щрихи, без да се навлиза в детайли.

В етнографското изследване се откриват ритуали със следната насоченост: Облекчаване на умирането; Известяване за смърт; Затваряне очите на мъртвеца; Стъкмяване на мъртвеца; Спиране на часовника, покриване на огледалото; Отваряне на вратите и прозорците; Бдение над мъртвеца; Оплакване; Прощаване с покойника; Изливане на намиращата се в съдовете вода; Покров и ковчег; Храна и пиетие за умрелия; Ритуали свързани с добитъка; Мерки за невампирияване; Дарове за покойника; Изнасяне на мъртвеца, почистване на жилището, процесия; Прогонване на смъртта от дома; Опело; Лека пръст.

Всяка една от категориите включва различни ритуали, продуциращи специфично ритуално поведение. Интералната динамика на ритуалите инспирира тяхната изменчивост във времето, както и техните характерни особености за различните етнографски региони в България. По същество всички те следват логиката на оказаната класификация.

От диспозицията на социалната психология, траурните и погребални ритуали на българите са рефлексия на потребностите не само на индивида, но и на цялата общност при загуба на близък и смърт. Конкретните психологични функции на този тип ритуали най-отчетливо могат да бъдат дефинирани през призмата на бихевиоризма. Всяко ритуално поведение, в този контекст, цели отработване на емоционални състояния, подпомага преодоляването на последствията от загуба или има превантивна функция (виж Донеv, 2012 и Донеv, 2013 а).

Целта на настоящото изследване е да бъде направен опит за обвързване между траурната ритуалност на българите и естест-

вения човешки стремеж към преодоляване на страха от смъртта. С други думи – да се потърси отговор на въпроса: Възможно ли е познаването и участието в системата от ритуали при смърт да деинтензифицира страха от смъртта?

В края на миналия век швейцарският психиатър доктор Елизабет Кюблър-Рос предлага модел от последователни пет стадия, през които човек преминават при приемане на собствената си предстояща смърт или за загуба на близък (Кюблър-Рос, 1996).

Концепцията е следствие от наблюденията ѝ върху поведението на пациенти в терминален стадий на заболяване. Ако се погледне малко по-глобално към проблема за смъртта, може да се допусне, че описаните пет стадия са валидни не само когато съществува конкретно събитие, заплашващо живота. Смъртта започва от раждането на човек. От появата ни на този свят ние започваме постепенно да се доближаваме до края на битието си. Тази диспозиция обуславя възгледа, че човек постоянно се намира в процес на умирање. Логично би било допускането, че макар и да нямаме ясното осъзнаване, че „дните ни са преброени”, ние се стремим към достигане на приемане на собствената си смърт. Именно този „път” ни помага да деинтензифицираме вътрешноприсъщия ни страх от смъртта. А стремежът ни към противодействие на този страх и степента, в която сме успели да го преодолеем, определят нашата социална нагласа спрямо смъртта.

Опитът за обвързване на българската траурна ритуалност и стремежът на индивида за приемане на смъртта като нещо естествено и неизбежно са пряка предпоставка за дефиниране на **хипотезата на настоящото изследване**: *Колкото повече индивидът познава и е имал възможност да участва в българската траурна ритуалност, толкова по-слабо изразен е страхът му от смъртта или толкова повече той е склонен да формира социална нагласа на приемане спрямо нея.*

За проверката на тази хипотеза е необходимо да се решат **определени задачи**:

1. *Да се дефинират конкретни социални нагласи към смъртта на база теорията на Елизабет Кюблър-Рос, които ще бъдат измервани.*

2. Да се разработи метод за измерване на социалните нагласи спрямо смъртта, диференциращ петте конкретни нагласи с отношение към настоящото изследване.

3. Да се създадат условия за дискриминиране на респондентите, които са склонни към прояви на социална желателност или отразяват глобалната, а не ситуативната социална нагласа към смъртта.

4. Да се изследва хипотетичната връзка между различните нагласи спрямо смъртта и познаването на българската траурна ритуалност.

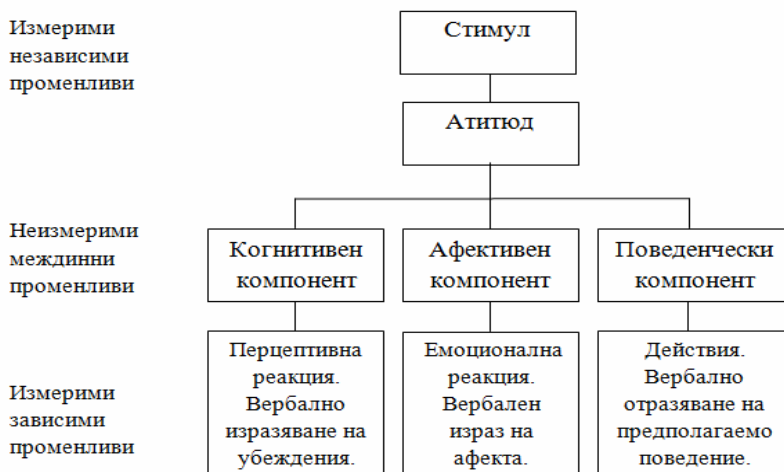
5. Да се анализира допускането, че конкретни социални нагласи към смъртта са обвързани с периоди от индивидуалното развитие.

Модел на изследваното явление

Смъртта е тежък, сложен и нееднозначен феномен. Социалната нагласа към нея е силно повлияна от религиозните вярвания, народопсихологичните разбирания, традициите, както и специфичните личностни диспозиции при възприятието ѝ. Това прави измерването на общата социалната нагласа спрямо смъртта трудно или поне доста условно (виж Донев, 2012 б).

Две са основните теоретични постановки, които задават рамката и конкретните граници в настоящото изследване. От една страна се използва концепцията на Елизабет Кюблър-Рос за етапите при приемане на смъртта, а от друга – трикомпонентния модел за структурата на социалните нагласи, представен на фигура 1.

Фиг. 1 Функционална схема на атиюдта разработена от К. Хофлан и М. Розенберг

Многозначността и високото ниво на абстрактност на смъртта като социален обект прави невъзможно изследването на нагласите към нея по принцип. Подобен подход би могъл само да очертае посоката и интензитета на релациите, но не и да разкрие качествено нова и значима информация. Поради това е **необходимо да се дефинират конкретни нагласи спрямо смъртта**, които да се търсят като ситуативна релация на субекта спрямо социалния обект.

Именно за тази цел се прилагат петте етапа при приемане на смъртта, дефинирани от Кюблър-Рос. Всеки от тях достатъчно точно описва конкретна социална нагласа спрямо смъртта. Въпреки че тя не използва термина социални нагласи, в описанието им се дефинират достатъчно оперативни специфични за всеки етап когнитивни, емоционални преживявания и индуцирани от тях поведенчески модели.

Това дава основание да се изведат пет специфични социални нагласи към смъртта, които да дадат достатъчно диференциална представа за различните релации спрямо нея, без да се налага те да бъдат еднозначно анализирани и обобщавани впоследствие.

Етапът на отричане може да бъде обвързан със социална нагласа спрямо смъртта, която има силно подчертани характеристики на предразсъдък. Когнитивният компонент съдържа малък обем информация, но тя е силно вербално деформирана. Съдържанието на афективния компонент е с висок емоционален интензитет, а поведенческите модели са дифузни и често неадекватни. Социалната нагласа е доминирана от силен страх, който предизвиква и самото отричане. По отношение на когнитивния компонент, индивидите не са склонни да търсят допълваща или корективна информация с цел трансформиране на нагласата, защото това би означавало да признаят, че смъртта съществува. Те биха избягвали всяка тема за смъртта или ситуации, които биха ги доближили до нея с аргументи в обхвата на безразличието или negliжирането, защото всяка ситуация, напомняща им за смъртта, интензифицира страха и предизвиква прекалено силни емоционални преживявания.

Етапът на гняв описва специфична социална нагласа спрямо смъртта, при която когнитивният компонент е сравнително по-адекватен, а афективния компонент продължава да е доста интензивен. Съществената разлика се наблюдава в поведенческия компонент. Демонстрираното поведение при гняв е негативно, но не към смъртта, защото тя все още представлява съществена и значима заплаха. Тази реакция е изместена от реалния обект, който я предизвиква, но поради интензивността си не може да бъде потисната и тя намира изява в поведението като дифузен гняв. Той не е насочен към нищо и никога конкретно. За да запази човек рационалността и цялостта на своята личност, той се нуждае от логично обяснение на постъпките си и насочва гнева към обекти, които не са свързани пряко със смъртта, но са удобни и лесно може да се намери повод (не същинска причина) за агресивни прояви спрямо тях. Докато човек е подвластен на нагласата, доминирана от гняв, той не е критичен към поведението си и го намира за съвсем логично. Обектите, спрямо които се демонстрира гневът се считат за заслужили съвсем обективно този гняв. В действителност подобно поведение отразява тенденцията на индивида да трансформира нагласата си към смъртта. Смъртта се възприема и отразява като значим социален обект, но все още липсва необходимата информация, за да се балансира афективният компонент и

да се формира адекватно реактивно поведение. Вече смъртта не се игнорира, но липсват способности за адекватното ѝ отразяване и справяне с нея.

Третият тип социална нагласа, който може да се дефинира, е свързан с описания **етап на пазарене или преговаряне**. Това е една от най-трудните за установяване нагласи. Индивидът възприема каузалността на смъртта като реалност, но афективният компонент все още съдържа прекалено интензивни елементи, които представляват пречка за емоционалното отработване на обекта. Тук стремежът на индивида е към попълване на когнитивния компонент и формиране на нови поведенчески модели. Трудността при измерването на тази конкретна нагласа произтича от факта, че в когнитивният компонент на нагласата не се включват нови елементи, а по-скоро на принципа на дедукцията и индукцията се формират нови съждения – липсва диференцирано открояване на надграждане на информираността, което да се поддава на пряко наблюдение както отвън, така и от самия индивид. Поведението при тази социална нагласа е регресивно по своята същност, поради което индивидът предпочита да не му дава широка гласност. Това е нагласа, която се характеризира с мистика и скрити надежди. Характерно е обръщането на индивида към метафизичното, религията, философията. В същото време, за да се реализира „магията” на преговарянето, спазареното със съдбата, Бог и т.н. трябва да остане скрито от външния свят. Същественото тук е вярата на индивида в свръхестественото, което се възприема като единствения начин да се смекчи въздействието на смъртта. Именно тук са най-интензивни вярванията, свързани с отвъдното, задгробния живот, безсмъртието на душата. В същото време тези съждения са преекспонирани и доминират цялостното поведение на индивида. Ако социалната нагласа на преговорите се превърне в трайна и афективният компонент се окаже прекалено силен, тя може да доведе до личностни акцентуации и поведенчески нарушения, а мистификацията да доминира общия мироглед и ценностната система на индивида. Тук страхът от смъртта е все още наличен, но започва неговата трансформация. Той може да изглежда не като страх от социалния обект смърт, а като богобоязливост, примирение пред силата на съдбата, покорство или псевдофилософстване.

Четвъртият етап наречен „депресия“ се характеризира със специфична нагласа към смъртта, при която социалният обект смърт като че ли е заместен от други социални обекти. В конкретния случай, все още човек не е приел напълно факта на смъртта, но има цялата необходима му информация. Афективният компонент на нагласата е умерен и добре балансиран, но все още липсват подходящите поведенчески модели. Именно поради това се наблюдава поведение с ниска активност, ниска емоционална афективност и липса на мотивация за търсене на допълнителна информация или формиране на нови съждения. Страхът от смъртта не е доминиращ, но все още е наличен. Тъй като индивидът не притежава адекватни поведенчески модели при отразяване на социалния обект смърт, той търси сигурност във вече познати такива. В резултат, поведението е насочено основно към осигуряване на битието на близките и тяхната подготовка за продължаване на живота без него. Индивидът разпределя имуществото си, което няма да му е нужно, прехвърля задачите, които е изпълнявал върху наследниците си, решава нерешени битови или икономически проблеми и т.н. При съзнаване на каузалността на смъртта се поражда висока афективна наситеност на представата за нея, но липсва поведенчески опит. Индивидът се връща към живота като средство за формиране на поведение спрямо смъртта. Това не е отказ от живота, а по-скоро подреждането му с оглед на преходността на субекта. Тъкмо това поведение дава основание за извода, че смъртта е възприета в нейната цялост, а ирационалните емоции са отработени и не предизвикват прекалено интензивни емоционални преживявания. Това може да се възприеме и като подготовка за прекъсване на връзката с живота и подготовка за възприемането на небитието като предстояща реалност.

Петата социална нагласа спрямо обекта смърт в теорията на Кюблър-Рос се разкрива в етапа, който тя нарича приемане. Тя се характеризира с пълно приемане на смъртта като част от живота и неизбежна реалност. Когнитивните съдържания на тази нагласа са съвсем достатъчни, за деинтензифициране на афективните ѝ конструкции и формиране на най-адекватното възможно поведение – пасивност. Липсва мотивация за търсене на допълнителна информация. Без значение от количеството и качеството на съдържанието на

когнитивния компонент, то е съвсем достатъчно за индивида, за да се справи с присъщия страх от смъртта. Тук той напълно отсъства, а темата за смъртта не поражда емоционални преживявания, които биха били намерили поведенческо отражение. Като че ли те пораждат по-скоро мисли и представи, отколкото да генерират поведенчески модели. Поведението напомня откъснатост от реалността, без да се демонстрира стремеж към небитието. Индивидът не изпитва необходимост от обсъждане на темата за смъртта, както и не демонстрира преекспонираното религиозно или философско поведение, характерно за социалната нагласа на преговорите. Всички вярвания и убеждения имат значение за вътрешния, а не за външния свят. Това е може би най-десоциализираната нагласа към смъртта. Индивидът подготвя вътрешния си свят за смъртта, без да прекъсва връзката си със социалната реалност. Изглежда, че няма каквито и да е социални потребности. Оформя се представата, че индивидът е само физически в битието, а психически е прекъснал всички връзки с него и не се нуждае от социални взаимодействия. По своята проява този тип социална нагласа доста прилича на атиюдата при отричането, но има съществена разлика. Ако безразличието при първата описана нагласа е породено от прекомерен страх, то при приемането страхаът липсва напълно.

Тук може да се проследи различния интензитет на страха от смъртта, който е най-силен при социалната нагласа към смъртта при отричане и намалява във всяка следваща нагласа, за да изчезне напълно при нагласата, характерна за приемането. Този факт напомня за функциите на българската траурна ритуалност, а именно да намали страха от смъртта и да подготви индивида за приемането на собствена му преходност.

Изследователски инструментариум

По описаните критерии беше създадена анкетна карта, отразяваща целите на настоящото изследване (виж Приложение 1). Тя е анонимна, за да се повиши доверителността и е конструирана в четири дяла.

Първият дял включва три демографски и един прецизиращ извадката въпроси. Демографските се отнасят до пол, възраст и образователен ценз на респондентите. Дискриминационният въпрос е

свързан с религиозните убеждения и играе съществена роля за изследването, тъй като то е насочено към християни, принадлежащи към българския етнос. Всички отговори, различни от „християнин“ водят до анулиране на анкетната карта, за да не се допусне контаминиране на външни променливи по този критерий.

Вторият дял на анкетната карта е съставен от четири айтема, които са конструирани на базата на два от посочените по-горе метода за измерване на социалните нагласи – скала за самооценка и метода на семантичната диференциация.

Предложени са три айтема, които нямат за цел да отразят реалната нагласа към смъртта, а по-скоро служат за ориентиране на респондентите в принципа за отразяване на отговорите и въвеждане в темата на изследването. Тук от изследваните лица се изисква да изберат алтернатива на отговор от петстепенна скала, поставена в дименция между два антонима, описващи отношението към смъртта. Втората функция на тези въпроси е въвеждаща – да преодолеят първоначалните съпротиви на респондентите за себеразкриване. Въпросите: „Какво, според вас е влиянието на медиите при формиране на страх от смъртта?“; „В каква степен обществото е повлияно от страха от смъртта?“; „Колко силно българският фолклор е повлиял вашето лично мнение за смъртта?“ не се интерпретират и техните отговори не се вземат под внимание при отчитане на резултатите от изследването. Те само подготвят респондентите за същинския въпрос, който е четвърти по ред: „Как определяте смъртта?“.

След него са изброени пет антонимни двойки думи, всяка от които описва по позитивен или негативен начин социалния обект смърт. От респондентите се изисква да отразят своя отговор върху петстепенна скала от едно до пет, като ниските стойности отразяват негативна нагласа, а високите – позитивна. Точката на неутралност е оценка три. Умишлено е избрана скала с изцяло положителни числа, за да не се влияе на респондентите да избират положителни или отрицателни числа. Важно е да се отбележи, че тук неутралност или оценка три се интерпретира като социална нагласа на отричане, а не като неутрално отношение към смъртта.

Целта на този въпрос, както и на целия втори дял на анкетата е да се зададат контролни условия на изследването. Това е метод,

който установено показва интензитета и поляритета на социалните нагласи. Оценката от него се съпоставя с оценката от следващия дял, който е конструиран за да установи доминиращия тип нагласа спрямо смъртта. Така се постигат две цели: първо, реализира се перманентна оценка на верификацията или доколко нагласата към смъртта, отразена в отговора на този въпрос кореспондира с резултатите от отговорите на въпросите от третия дял на анкетната карта; със същата операция се постига и втората цел – диагностика на социалната желателност на всеки един от респондентите.

Всеки респондент получава оценка за този раздел от анкетната карта, която е в диапазона на стойностите между едно и пет. Тази оценка се получава като средна величина от оценките, дадени от респондентите по петте скали. Сумата от суровия бал се разделя на пет (броя на отговорите) и се получава коефициентът – оценка.

Третият дял от анкетната карта има за цел да идентифицира актуалната социална нагласа (от търсените в изследването пет) на всеки от респондентите спрямо смъртта. Айтемите са съставени като отражение на всяка от описаните вече пет различни нагласи спрямо смъртта, в съответствие с дефинираните от Елизабет Кюблър-Рос етапи при приемане. Те са формулирани като твърдения, които са със значение „истина” или „неистина” за респондентите. Истинните твърдения всеки от тях отразява, като отбележи отговор „Да”, а за неистинните – „Не”. Така за идентифициране на всяка от нагласите са съставени по три айтема или общо петнадесет пряко свързани с нагласите айтеми.

Към тях са прибавени три фонови айтема, отговорите на които нямат касателство към изследваните нагласи, но са важни за цялостното възприятие на анкетата от респондентите с оглед на по-трудното ориентиране в предполагаемо очакваните от тях резултати. Целта е да се повиши достоверността и репрезентативността на получените впоследствие резултати.

Твърденията са подредени в общата структура на третия дял на случаен принцип. Резултатите се получават като се даде цифрова стойност на отговорите на всички направени от респондентите избори. Всеки отговор „Да” се означава с единица, а отговорите „Не” с нула. След това се сумират стойностите от всички отговори, отнасящи

се към айтеми, свързани с идентична нагласа. Така се получава оценката на дадената нагласа. Доминираща е нагласата, събрала най-голям брой точки (суров бал). А респондентът получава оценка, съответстваща на поредния номер на тази нагласа, както следва: „Отричане” – 1, „Гняв” – 2, „Пазарене” – 3, „Депресия” – 4 и „Приемане” – 5.

Възможно е един респондент да демонстрира идентични стойности по две нагласи, например да получи оценка 2 за гняв и пазарене. Това в контекста на изследването на Кюблър-Рос означава, че индивидът се намира в процес на преход между двете нагласи. В тези случаи оценката се получава като средна аритметична от стойностите за двете нагласи.

Всеки респондент получава оценка от 1 до 5 за третия дял на анкетата, която прави оценката абсолютно съпоставима с оценката на социалната нагласа спрямо смъртта, отразена във втория дял на анкетната карта. Именно чрез съпоставяне на оценките на нагласите от двата дяла се оценява социалната желателност.

Двете оценки е необходимо да се подложат на пряко сравнение, като несъответствие с повече от две единици би могло да се приеме като опит за манипулация на изследването. Разлика от два бала означава, че не просто има несъответствие в интензитета, но и в поляритета на нагласата, което е съществено значим признак. Анкетни карти с коефициент на несъответствие, надхвърлящ двойка между втория и третия дял на анкетната карта не подлежат на обработка и се елиминират с цел повишаване на репрезентативността.

Четвъртият дял на анкетната карта се състои от два отворени въпроса: „На колко погребения, приблизително, сте присъствали в живота си?” и „Колко погребения ви се е налагало да организирате сам/сама или с вашите близки?”. Целта на представянето на тези айтеми в анкетната карта е да се дефинират конкретни числови стойности, отразяващи познаването на траурната ритуалност.

Обвързването на въпрос с броя на познаваните или прилагани ритуали при загуба на близък би бил доста контаминативен. Неговата дискриминативна стойност би била доста условна, поради невъзможността да се опишат всички възможни ритуали и трудното дефиниране на единица за ритуал – в дадено ритуално поведение кога за-

вършва един ритуал и започва друг. Поради тази основна причина се налага определянето на посещението и организирането на погребения като косвен признак за познаване на траурната ритуалност. Още повече че вече беше посочен принципът на предаване на ритуалите, а именно посредством социалното учене или интериоризиране на готови поведенчески модели.

За да се познава един ритуал, е необходимо индивидът да присъства по време на неговото практикуване от други хора и да перцептира съответстващото ритуално поведение, както това се случва при погребения. Друго предимство на така конструираният въпрос е, че отговорът се получава в цифров вариант. Това от своя страна прави възможно по-лесното използване на резултата за математическа обработка и статистически анализ, без да се налагат значими междинни изчисления и трансформации.

Теоретично стойностите за оценка на този дял на анкетната карта са от нула до плюс безкрайност. Оценката се образува като сбор на двата цифрови отговора, дадени от всеки респондент. Целта оценката да бъде сума, а не средна стойност се детерминира от факта, че двата въпроса отразяват различни роли в идентични ситуации за индивида. Въпреки че и в двата става въпрос за погребения, в единия се отчита общият брой посещения, а при втория – пряко организираните такива. Осредняването на двете стойности би могло да доведе до сериозни деформации, както и до загуба на информация. От друга страна, без значение дали като организатор, или като участник, всеки индивид формира определен опит. А общият опит е по-удачно да бъде представен като сбор от частната опитност при идентични ситуации.

Апробиране на метода в пилотно изследване

Преди да се извърши същинското изследване с описаната анкетна карта, тя беше проверена в пилотно анкетизиране на петдесет и двама респонденти. Преди да бъдат обработени резултатите, с всеки от тях бе проведено интервю в рамките на тридесет минути. Целта беше да се идентифицира общата нагласа спрямо смъртта, както и актуалната социална нагласа, за да се прецени доколко демонстрираните резултати съответстват на реалните релации на индивида. Обсъдени бяха структурата на анкетата, яснотата на инструкциите и айтемите, както и общото отношение към изследването.

След обработка на получените данни от предварителното изследване бяха направени оценки на надеждността и валидността на изработения метод.

За оценка на надеждността съществуват много методи, но най-широко разпространен в практиката е коефициентът алфа на Кронбах. Той беше изчислен за всяка от петте скали отразяващи специфичните нагласи спрямо смъртта. Резултатите са представени в таблица 1.

Таблица 1: Стойности на α на Кронбах по скали

Стойност на α на Кронбах	Тип нагласа към смъртта (скала)
0,58	„Отричане”
0,59	„Гняв”
0,61	„Пазарене”
0,57	„Депресия”
0,59	„Приемане”

Стойността на α нараства по естествен начин с увеличаване броя на айтемите. Като се има предвид, че всяка скала съдържа три айтема, може да се направи изводът, че надеждността на метода е достатъчно задоволителна.

Съществен факт в настоящият случай е, че липсват стандартизирани и валидизирани методи за измерване на конкретните социални нагласи спрямо смъртта. Поради тази причина бяха използвани оценките от интервютата с респондентите.

По време на интервюто, преди да бъдат обработени данните от анкетите, всеки респондент получи оценка от 1 до 5, в съответствие с демонстрираната актуална социална нагласа спрямо смъртта. Тези стойности и оценките от третия дял на анкетните карти бяха подложени на корелационен анализ, за да бъде установена конструктивната валидност на метода. Полученият коефициент на корелация е $r=0,88$. В практиката е прието, че положителен коефициент на корелация със стойност около 0,8 е задоволителен за целите на измервания в

областта на психологията и поведенческите науки. На тази база може да се направи **извод за сравнително висока валидност на айтемите** от петте скали за измерване на социалните нагласи спрямо смъртта.

От проведените пилотни или предварителни изследвания бяха направени **още няколко извода**, които доведоха до конкретни промени в структурата на анкетната карта.

Беше установено, че респондентите не разбират достатъчно ясно какво се изисква от тях във втория дял на анкетната карта, поради което бяха добавени първите три айтема. Невъзможността там да бъде въведена достатъчно разбираема, но и кратка инструкция индуцира и промяна в процедурата на анкетиране.

Така се стигна до идеята първите два айтема да се решават от респондента в сътрудничество с изследователя, а третият и четвъртият – самостоятелно от изследваното лице. Наложиха се и преформулиране както на инструкцията към този дял, така и на въпроса в четвъртия айтем, за да се постигне по-висока разбираемост от страна на респондентите. Трансформирана беше и инструкцията към третия дял на анкетната карта със същата цел.

Същинско изследване

В същинското изследване бяха обхванати общо 505 лица посредством различни канали. За реализиране на изследването бяха ползвани три основни канала. Първият е пряко анкетиране на групи хора, обединени от общи интереси.

Вторият комуникационен канал, използван за анкетиране, беше интернет пространството. Анкетната карта беше свободно разпространена чрез електронна поща и социалните мрежи с допълнителна инструкция към нея и молба всеки, който желае да я попълни и разпространи сред хора от своето обкръжение.

Третият метод за достигане до изследваните лица беше чрез посредничеството на социологическа агенция „Медиана“. Техните анкетори проведоха и предадоха попълнени общо 200 анкетни карти.

Дефинитивните критерии към извадката са: пълнолетни лица (навършили 18 години), самоопределящи се като българи и изповядващи православно християнство.

За да бъдат равномерно представени различните етнографски и фолклорни области в България бе въведен още един критерий –

географско разпределение. На база данни на Националния статистически институт от последното преброяване на населението през 2011 година бяха разпределени квоти от респонденти в двадесет и осемте административни области в България. За изходна информация бяха ползвани данните за броя на жителите в тях, които са се самоопределили като българи.

По критерий възраст, извадката има разпределение, показано в Таблица 2.

Таблица 2

Разпределение на извадката по възрастов признак

Възраст	Брой респонденти
18 – 28 години	84
29 – 39 години	102
40 – 50 години	143
51 – 61 години	101
62 – 72 години	63
Над 72 години	12
<i>Общо</i>	<i>505</i>

Не толкова равномерно е разпределението на извадката по полов признак. Там разпределението е силно асиметрично в полза на жените, чийто брой силно доминира броя на представителите на мъжкия пол. Процентното съотношение мъже – жени е 23,8% към 76,2%.

За целите на настоящото изследване, за значимо изявена социална желателност се приема разлика над две единици между коефициента на социалната нагласа спрямо смъртта от втория дял на анкетната карта и получената оценка за актуална нагласа спрямо смъртта в третия дял.

При обработка на анкетните карти, по този критерий бяха елиминирани шест. Като се добавят и анкетните карти, елиминирани поради несъвпадение на прецизиращите критерии на извадката, общият брой на анкетните карти, чийто резултати не са включени в анализа, става четиринадесет или **статистическият анализ** е извършен на база 491 анкетни карти.

За да бъде проверена хипотезата на изследването е извършен корелационен анализ. Той обхваща двата фактора – актуална социална нагласа спрямо смъртта (дъл трети от анкетната карта) и опитност в българската траурна ритуалност (четвъртия дял от анкетната карта).

Измерването на коефициента на корелация чрез пряко прилагане на принципа на Пирсън предполага някои ограничения. Значително за настоящото изследване е невъзможността да се съпоставят разномерни стойности или стойности с различни мерни единици. Тъкмо такъв е случаят с оценките за актуална социална нагласа към смъртта, които са в рангова скала и оценките за опитност в траурната ритуалност, които формират интервална скала. За да бъде избегнато трансформирането на оригиналните измервания към стандартни (безмерни) z -стойности като самостоятелна операция, за целите на изследването бе предпочетено коефициентът на корелация да бъде изчислен по следния начин:

$$r = \frac{n(\sum xy) - (\sum x)(\sum y)}{\sqrt{[n\sum x^2 - (\sum x)^2][n\sum y^2 - (\sum y)^2]}}$$

След заместване във формулата се получи коефициент на корелация между познаването на българската траурна ритуалност и актуалната нагласа спрямо смъртта $r = +0.87$

След съпоставяне на получения коефициент на корелация с приетите стандарти за интерпретация, става ясно, че е налична висока положителна корелационна връзка между актуалните нагласи към смъртта и познаването на българската траурна ритуалност в изследваната извадка. Това означава, че колкото по-голяма опитност имат изследваните лица в българската траурна ритуалност, толкова по-близо се намират в нагласата си спрямо смъртта до нейното приемане. Т.е. практикуването на траурно ритуално поведение е пряко правопрпорционално на приближаването до приемане на смъртта.

Може да се направи косвен извод и за деинтензифициране на страха от смъртта чрез траурното ритуално поведение. То дава възможност на личността да допълва и развива своята социална нагласа спрямо смъртта, като я превръща от предразсъдък в адекват-

но отражение на действителността. Още повече че колкото по-продължителен е животът на човек, толкова повече са теоретичните възможности той да придобива опитност в траурно ритуално поведение.

Подобно предположение не може да се направи на база установения коефициент на корелация, а предполага лонгитюдно изследване, което да измери в хронологична последователност нагласите спрямо смъртта на една и съща извадка, като отрази динамиката в тях. Независимо от това, непряко то може да бъде проверено чрез изследване на връзката между актуалните социални нагласи и възрастта.

Основното допускане е, че наличие на значима положителна корелационна връзка между социалните нагласи спрямо смъртта и възрастта би означавало, че за различни етапи от жизнения цикъл са характерни различни нагласи. Въпреки това коефициентът на корелация, както и дисперсионният анализ ANOVA, който е приложим в дадения случай, имат висока дискриминативна, но сравнително ниска описателна стойност. За целта се изчислява коефициент на корелация, но за да може да се постигне по-висока описателност и детайлизиран анализ се прилага сравнителен анализ.

Установеният след изчисления коефициент на корелация между възрастта и актуалната социална нагласа спрямо смъртта на респондентите има стойност $r = + 0,72$. Този коефициент показва пропорционална линейна зависимост между двете променливи. Това означава, че с нарастване на възрастта, респондентите са по-склонни да демонстрират социална нагласа, приближаваща се до Приемане. По своята сила корелационната връзка се намира на границата между умерена и висока.

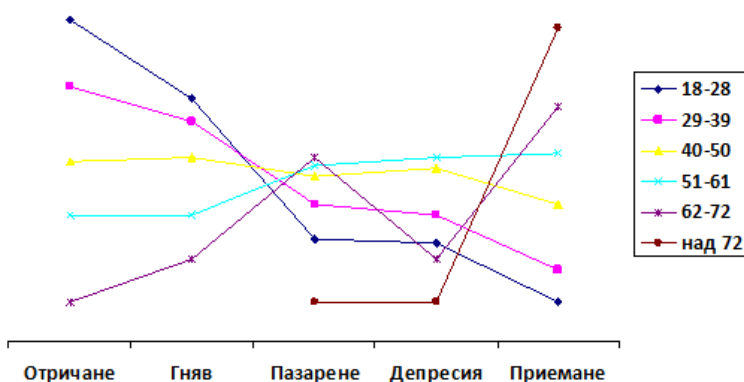
Именно този корелационен коефициент е достатъчно основание да се направи малко по-прецизен анализ чрез сравнителния анализ. Използването на дисперсионен или регресионен анализ не е необходимо, защото целта е да се идентифицира най-силно изявената актуална социална нагласа спрямо смъртта във всяка възрастова група. Тази задача не предполага сравнение на всички групи по двойки, а само откриване на модата и тенденциите за всяка една от тях.

Резултатите от нивата на проява за всяка актуална социална нагласа спрямо смъртта в обособените подизвадки по възрастов при-

нак са изобразени на фигура 2. Резултатите са групирани по брой идентични измервания, но с оглед на различния брой представители в различните възрастови групи стойностите не подлежат на пряко съпоставяне. За да бъдат съпоставими резултатите, абсолютните стойности са представени като пропорционални за по-лесното им сравняване.

Фигура 2

Сравнение между възраст и актуална нагласа спрямо смъртта

От графично представените резултати във фигура 2 ясно се открояват няколко основни тенденции във взаимовръзката между възрастовия признак и актуалните социални нагласи спрямо смъртта.

Основно могат да бъдат обособени три възрастови групи според доминиращите актуални нагласи. На първо място това са респондентите между 18 и 39 години. Специфичното за тях е силно изявената нагласа на отричане, както и тази на гняв спрямо смъртта. Въпреки че в извадката има представители, които са демонстрирали депресия и приемане, описателната характеристика на групата е нагласата на отричане.

Много ясно като тенденция в актуалните нагласи се откроява втората възрастова група, обхващаща респондентите от четиридесет до шестдесет и една годишна възраст. При тях доминирането на конкретна социална нагласа е трудно дефинируемо. Графичното изобразяване

жение, описващо нагласите на групата 40–50 години е почти права линия. За разлика от тях, представителите между 51 и 61 години демонстрират слаба низходяща тенденция. Имайки предвид доста близките резултати на всички респонденти в диапазона 40–61 години, може да се допусне, че в този етап от живота си те извършват балансиране между социалната нагласа към смъртта, която беше описана като предразсъдък и е силно изявена в по-ранния етап от жизнения път и адекватната социална нагласа на приемане на смъртта. Въпреки тази тенденция, резултатите са силно дифузни и не може да бъде изведена доминираща конкретна социална нагласа, която би описала тази извадка.

Обобщавайки двете последни извадки 62–72 и над 72 години, може да се изведе като принцип слабо изявените нагласи на отричане и гняв, които изобщо липсват при по-възрастните от 72 години. Явно този етап от жизнения цикъл е силно наситен с динамика относно нагласата спрямо смъртта, защото въпреки малката извадка на респонденти над 72 години, те демонстрират доста различно поведение спрямо възрастта 62–72 години.

В кривата, отразяваща нагласите на респондентите на възраст между 62 и 72 години се забелязват два силно изявени пика. Първият е в областта на нагласата, отразяваща пазарене, а вторият е на нагласата на приемане. Това са две несъседни нагласи и според Кюблър-Рос, не би трябвало да има подобно разпределение, защото преминаването от един етап към друг е хронологично обусловено. Чрез създадената от нея бихейвиористична теория биха могли да се обяснят линейни зависимости, но не и подобни протоберации с два пика на непоследователни (несъседни) нагласи. Именно тази синусоидна форма на кривата, описваща тази извадка не позволява да се дефинира конкретна водеща социална нагласа спрямо смъртта.

Изводи от статистическия анализ

След проведения статистически анализ на резултатите от анкетната карта могат да бъдат посочени няколко основни извода.

Първият извод е свързан с установения коефициент на корелация между степента на познаване на българската траурна ритуалност и актуалната нагласа спрямо смъртта. Стойността му е $r = +0,87$ – свидетелство за висока правопрпорционална връзка между двете явления.

Вторият извод е за деинтензифициране на страха от смъртта чрез практикуването на българските траурни и погребални обреди и ритуали.

Третият съществен извод засяга корелацията между актуалната социална нагласа спрямо смъртта и възрастовия признак ($r = +0,72$). Съществува изявена във висока степен линейна зависимост между нагласата спрямо смъртта и възрастта. С напредването на възрастта, човек се приближава все повече към нагласа на Приемане.

Четвъртият извод отразява дефинирането на три характерни възрастови периода в жизнения цикъл, към които могат да се отнесат конкретни процеси в трансформиране на нагласите спрямо смъртта. Първият обхваща епизода от 18 до 39 години. За него е характерен предразсъдък, доминиран от Отричане и Гняв. Вторият се отнася до възрастта между 40 и 61 години, когато се извършва трансформиране на предразсъдъка в адекватна социална нагласа. В третият период – след 61-годишна възраст – човек е най-склонен да формира социална нагласа на Приемане спрямо смъртта.

В заключение може да се каже, че работната хипотеза на проведеното емпирично изследване беше потвърдена по категоричен начин. В процеса на анализ бяха реализирани някои значими и интересни наблюдения, които се нуждаят от допълнително обсъждане и анализ.

Качествен анализ на динамиката на нагласите към смъртта

След извършените статистически анализи на данните от емпиричното изследване беше установено еднозначно, че **съществува** значима положителна корелационна връзка между дефинираните пет социални нагласи спрямо смъртта и опитността в българската траурна ритуалност.

В опит тази връзка да бъде максимално описателно дефинирана беше направен **друг извод** относно наличието на хронологична обвързаност между конкретните социални нагласи. Доминирането на конкретна социална нагласа беше обвързано с няколко възрастови групи, което е основание да се предположи, че в различни възрастови периоди социалната нагласа спрямо смъртта се трансформира. Крайната цел на този процес е индивидът да се сблъска със смъртта, да я

интерпретира посредством деформирана социална нагласа тип предразсъдък, след което започва трансформиране на нагласата посредством динамика в когнитивния, афективния и поведенческият ѝ компоненти.

Този процес се катализира и индуцира както от вътрешни за личността фактори, така и от външни – социални, водещият от които е ритуалното поведение при загуба и траур. Крайната цел на този процес е индивидът да постигне приемане на смъртта, което деинтензифицира страха от нея.

Подобна идея за интерпретиране на жизнения цикъл като последователно развитие чрез преминаване през различни етапи не е иновативна за психологическата наука. Може би, най-значим принос в опита да дефинира конкретни динамични етапи, обвързани както с личността, така и със социума има Ерик Ериксън (Ериксън, 1999).

Аналогично на концепцията на Ериксън, ще бъде направен опит за идентифициране на конкретни възрасти, когато се извършва трансформация на нагласата спрямо смъртта. Описаните от него кризи на идентичността, по същество, представляват формиране на конкретни социални нагласи, оказващи съществено влияние върху развитието на личността.

От друга страна, процесът на трансформиране на нагласата спрямо смъртта представлява своеобразна криза. Нейното решаване може да доведе до преминаване към следващ тип нагласа, до фиксиране в настоящата нагласа или в регрес към нагласа, която е била характерна за предходен период от развитието на човека.

Също както при стремежа към идентичност, динамиката на нагласата спрямо смъртта е силно повлияна от личностните конструкции и процеси, от една страна, и от общността, в рамките на която се извършва, от друга. Културата оказва силно въздействие чрез обичаите, обредите, ценностите и нормите. Единствено при взаимодействието на личността със социума може да се реши успешно всяка криза на идентичността или да се формира адекватна нагласа спрямо смъртта.

При решаването на кризите на идентичността, както и при трансформиране на нагласата спрямо смъртта, ритуалите имат съ-

ществена роля. Те са преки носители на културните норми и ценности.

Изложеното дотук очертава сходства между кризата на идентичността и трансформирането на социалната нагласа спрямо смъртта. Разкрива се идентичният контекст, в рамките на който се реализират те. Именно това е основанието теорията на Ериксън да бъде избрана като отправна точка в опита да се опише модел за динамика на социалните нагласи спрямо смъртта.

Друга аналогия, която е лесно да се изведе между ритуалното поведение и концепцията на Ериксън е културно обусловената идентичност и по-конкретно нейното формиране.

Той счита, че културната идентичност не се учи целенасочено, а се усвоява на принципа „човек се учи как да живее докато живее”. Тук той описва формиране на поведенчески модели на принципа на социалното учене, чрез участие на по-младите индивиди в живота на общността и възприемайки чрез ритуалите, фолклора, обичаите и т.н. културния контекст, към който принадлежи.

Следвайки аналогията между настоящото изследване и концепцията на Ериксън – нагласите към смъртта, които се формират под въздействие на общността чрез траурната ритуалност и тяхната обвързаност с възрастовия признак, е уместно да се направи опит за създаване на функционален модел, който да обобщи наблюдаваните и измерени явления в общ подход – по примера на Ерик Ериксън.

Ако се проследи възприятието на смъртта като загуба на близък в хода на жизнения цикъл, могат чисто логически да се обособят няколко етапа, описващи възприятието, представата и социалната нагласа към смъртта.

Ранното детство може да се опише като единственият период от живота на човека, в който той няма отношение към смъртта. Смъртта в представите на децата не съществува най-малкото поради две причини. Първата е, че липсата на обект предопределя липсата на представа. Нивото на абстрактност на мисленето е доста ниско и то е свързано по-скоро с конкретиката на реалните материални обекти. Този факт кореспондира в голяма степен с втората причина – високата степен на абстрактност на представата за смърт-

та. На този етап от живота си индивидът няма никаква опитност със смъртта, дори и с нейните последици – загуба, скръб, тъга.

Поради пълната липса на обекта смърт от социалната реалност на индивида, той няма как да формира представа, още по-малко конкретна нагласа.

Социумът е доста адекватен на тази специфика на децата. Българската традиция повелява на погребения да не се допускат малки деца. Ако в дома, където е настъпила смърт живее и малко дете, то трябва да бъде изведено и временно настанено другаде до погребението. Тази ритуална реакция отразява факта на липса за представа за смъртта в етапа на ранното детство.

Средното и късно детство е периодът на приказките, що се отнася до възприятието на смъртта. Тя навлиза в битието на детето чрез фолклора – приказки, легенди, предания, песни. Това се налага поради факта, че в българската култура смъртта е табу. Възрастните проектират своите нагласи спрямо смъртта и се опитват да предпазват децата от собствените си страхове като игнорират или negliжират темата. Така източникът на информация за децата остават общодостъпните фолклорни форми.

В българските народни приказки образът на смъртта и представата, която тя може да формира са доста дифузни и неясни. Могат да се открият две форми на смъртта и нейното значение за индивида. Първата е като факт от битието и обхваща загубата на близък. Много често само се отбелязва чисто фактологично, че бащата, майката или някой друг е починал. Подобни примери могат да се открият в приказки като „Златното момиче“, „Мелница за змии и гущери“ (101 български народни приказки, 2008).

Това е крайно недостатъчно, за да се формира каквато и да е представа. Втората форма е преживяването на собствената смърт от конкретен приказан герой. В този случай повествованието продължава отвъд това събитие. Традиционна е представата, че след смъртта си юнакът попада в долната земя, но това не е край на неговия живот – пример „Тримата братя и златната ябълка“ (Български народни приказки, 2011); на мястото, където била погребана младата невеста поникнало дърво, което пеело и закриляло нейния любим – „Неродена мома“ (101 български народни приказки, 2008).

Общото между тях е, че формират нереалистична представа поради мистифицирането на смъртта като социален обект. От друга страна, представата за смъртта не може да бъде изградена в пълнота, защото тя се представя като емоционално незначима. Афективният компонент остава празен, а когнитивният се запълва с вербално деформирани конструи.

По време на *юношеството и младостта* индивидът за пръв път се сблъсква пряко с реалното проявление на смъртта в битието – загубата на близък. До този момент, както стана ясно от трите компонента на социалната нагласа, има съдържание само в когнитивния компонент, което представлява контаминация между приказните елементи и лично привнесените от индивида чрез неговия опит конструи.

Емоционално неподготвен за преживяванията при загуба, индивидът се сблъсква с мъката, скръбта и тъгата, които възприема като причинени от смъртта, а не от загубата. Прякото обвързване на смъртта с подобен житейски опит и незавършената социална нагласа способстват за отнасянето на тези емоции към социалната нагласа спрямо смъртта. С тях се запълва афективния компонент на нагласата спрямо нея.

В същото време ритуалните поведения се стремят към запълване на поведенческия компонент на нагласата, но те влизат в явен дисонанс с вече изградените представи за мистично-приказно поведение от предходния етап в развитието на социалната нагласа.

Така се стига до първата реална социална нагласа спрямо смъртта, която се характеризира с вербално деформирано съдържание на когнитивния компонент, емоционално силно интензивни съдържания на афективния компонент и неадекватни съдържания на поведенческия компонент. Описаната социална нагласа спрямо смъртта притежава характеристиките на предразсъдък.

Тук общността въвежда друг модел на поведение, според който е дълбоко неуважение не само към покойника, но и към неговите близки, ако не се уважат и не се отиде на погребение. Така българският народ реагира на неизбежния сблъсък на индивида със загубата като проява на смъртта. Задачата на подобна повеля е да се създадат условия индивидът да придобива опитност в загубата посредством

траурната ритуалност. А крайната цел – да се конструира адекватна социална нагласа на приемане на смъртта.

В проведеното емпирично изследване юношеството и младостта бяха свързани с доминиращата социална нагласа Отричане и по-слабо изявената Гняв. Поради невъзможността на индивида да даде оперативно обяснение на смъртта с наличните в когнитивния компонент на социалната нагласа и високата емоционална натовареност на афективните съдържания, той изпада в безпомощност. След като не успява да намери решение на проблема с нарастващата тревожност и страх, поради невъзможността да се извърши адекватно социално ориентиране, индивидът прилага двата най-широко разпространени защитни механизма – отричане (изтласкване) или гняв (трансформация на страха в гняв).

Социалната нагласа на Гняв е характерна за *ранната зряла възраст*. Въпреки че се открива в юношеството и младостта, истински тя се разгръща във възрастта около 30–40 години. На този етап индивидът трупва все повече опитност в траурната и погребална ритуалност, защото преживява загуби. Този факт затвърждава ирационалността на социална нагласа на Отричане спрямо смъртта. Достига се до заключението, че колкото и яростно да се negliжира смъртта, тя съществува и никой не е в състояние да ѝ противодейства безкрайно.

Чрез личния опит и траурната ритуалност когнитивният компонент на нагласата е запълнен с нови съдържания. Обикновено тук се правят съзнателни опити за намиране на обяснения за смисъла на живота и смъртта, като се търси различна информация и се формират вярвания в съответствие с личните потребности и ценности на индивида.

Важно е да се отбележи, че това е начален етап на търсенията в тази област, които не винаги се проявяват в поведението, което е видимо за останалите хора. В случай, че индивидът не изпитва потребност или се страхува да търси необходимата му информация, траурните ритуали му предоставят такава. Повратът, който се случва е, че индивидът променя нагласата си спрямо смъртта. До този момент той е демонстрирал пълно пренебрежение в поведението си, а сега се стреми да знае повече. Подобен дисонанс в поведението

често индуцира психично и социално напрежение. За да бъде избегнато, индивидът предпочита да запази в тайна или поне да не парадирва със заинтересоваността си по въпроси, свързани със смъртта.

Резултатът е, че все още липсва доста информация, но набавената вече започва да оказва редуциращ ефект върху интензитета на афективния компонент. Същевременно нараства опитността в поведението индуцирани от траурните и погребални ритуали, които запълват основно поведенческия компонент на нагласата.

По своята същност, социалната нагласа към смъртта продължава да притежава характеристиките на предразсъдък. Страхът и безпокойството, които смъртта поражда все още са с висока интензивност. Все още липсва и баланс между компонентите на социалната нагласа. След като е осъзнал ирационалността на Отричане, индивидът замества този защитен механизъм с друг – трансформиране. Неспособен да овладее страха от смъртта на рационално или емоционално ниво, той е провокиран да „облече“ в приемлива за общността форма тези емоции и чувства. А след като смъртта е нещо лошо, каква по-подходяща емоционална изява спрямо нея от гняв? Така се формира нагласата към смъртта, описана като Гняв.

Периодът от четиридесетата до шестдесетата година приблизително, условно може да се определи като *зрялост*. Той се оказва преломен при формиране на адекватна социална нагласа спрямо смъртта. Тук липсва ясно изявена водеща нагласа, но причината не е безразличие, а сложната трансформация на ползвания като такава предразсъдък и балансираната социална нагласа, насочена към приемане.

В проведеното емпирично изследване респондентите на възраст 51–61 години за пръв път демонстрират тенденция към доминиране на нагласа Приемане, въпреки че тя не е категорично изявена. А респондентите от възрастова група 40–50 години демонстрират почти напълно симетрично и петте типа социална нагласа спрямо смъртта.

Този етап от живота на човека му дава много повече опитност в траурната ритуалност. Преживени са много загуби, а нерядко и такива на най-близки хора. Обогатяването на опитността в траурната ритуалност води до формиране на определени поведенчески модели

под въздействие на траурната ритуалност. Индивидът вече знае какво е приемливото за обществото поведение при загуба, но продължава да има висока тревожност по отношение на смъртта.

Самият факт, че липсва доминиращ тип социална нагласа може да се интерпретира като ориентиране или свръхразширяване на нагласата. Наличието на необходимата информация обуславя овладяването на афективния компонент на нагласата. Страхът от смъртта не е толкова интензивен, колкото е бил. Рамкирано е социално приемливото поведение при загуба. Но всичко това поражда нови страхове. След като е прието съществуването на смъртта като факт, възникват въпросите и страховете, свързани с осигуреност на близките след смъртта на индивида.

Това е най-активния в кариерно отношение период от живота на човек. Появата на подобни съждения кара индивида да търси решения и да се опита да „осигури” бъдещето на най-близките си, след като него вече няма да го има. Той отделя огромна енергия на реализирането на тази цел. Специфичното е, че тази нагласа към смъртта, означена като Депресия и своеобразна криза не може да намери адекватно решение. Колкото и материални задачи да решава индивидът, броят на чакащите решение не намалява. Формира се ирационалното схващане, че за моите деца (съпруг/съпруга) трябва да бъде осигурен подходящ живот без мен, за да не страдат, когато аз си отида. Ирационалността се състои във факта, че липсва ясен измерител за категориите хубав или подходящ живот. Следствието е, че колкото и материални ресурси да бъдат осигурени от индивида, той не може да постигне удовлетворение, защото счита, че са недостатъчни.

С приключване на активната трудова дейност и навлизането в *етапа на старостта*, индивидът е поставен пред невъзможността да продължава да се стреми към непостижимото желание да осигури напълно своите близки. През първата декада (62 – 72 години) се открояват две доминиращи нагласи спрямо смъртта – Пазарене и Приемане. Това означава, че през този период се извършва своеобразен анализ на извървения път в приемането на смъртта.

Ако е налично осъзнаване за ирационалното поведение до момента, индивидът формира социална нагласа Приемане спрямо

смъртта. Ако все още той не е готов да приеме смъртта с всички, произтичащи последствия, той е по-склонен да трансформира нагласата си в Пазарене.

След като основният източник на материални средства е недостъпен – трудовата дейност – за индивида е по-лесно да запази отношението на противостояние на последствията от смъртта, но е принуден да промени формата му.

Позицията, че смъртта не може да бъде обяснена с рационални аргументи насочва търсенето към сферата на мистичното. Индивидът може да прояви поведенчески модели на силна религиозност, които до момента не са били характерни за него. Възможно е да се формират индивидуални вярвания, които нямат общо с религия, а са производни на различни народопсихологични конструкти. Могат да се правят негласни въображаеми договорки със съдбата и др. Без значение какъв избор от възможности ще бъде направен, целта е идентична. Мистичната смърт може да бъде преборена само с мистични действия.

След като общоприетите ритуални поведения се оказват недостатъчни за справяне със страха от смъртта, човек се опитва да ги разшири. Така се появяват редица нови поведенчески модели, които имат ритуален характер.

По своята същност проявата на нагласа Пазарене в този период представлява регрес след нагласа Депресия. Но очевидно насочването към Пазарене или Приемане в тази декада от живота е в пряка връзка с индивидуалните постижения при нагласа Депресия. Ако човекът е осмислил и успял да приеме каузалността на смъртта по време на активния си трудов период, то той би формирал нагласа Приемане. Но ако това не се е случило, той се нуждае от още време за опити да противодейства на смъртта и последствията от нея. За това се насочва към нагласа Пазарене.

Без значение коя от двете алтернативи е налична, до края на декадата и с навлизането във възрастта над 72 години, индивидът променя съществено своята нагласа спрямо смъртта. Тук е най-значимият пик на социалната нагласа Приемане. Това означава, че пътят към приемане на смъртта е успешно изминат и в старостта индивидът е формирал адекватна социална нагласа спрямо нея.

Тези, които в предходния етап са избрали нагласа Пазарене, вече нямат нужда от нея. Другите, които са се насочили към Приемане по-рано, са имали достатъчно време, за да се подготвят за неизбежността на смъртта.

Тази нагласа определя социалния обект смърт не като заплаха за живота, а като част от него. Значителен брой социални контакти са вече прекратени поради загуба, а битието придобива смисъл на път към небитието. Индивидът ограничава връзките си с битието. Подготвя се за неговия край, но този процес не е източник на страх и неприятни преживявания, а по-скоро преднамерено желание.

Крайната цел в живота на човек е достигане на социална нагласа от тип Приемане. Докато живее, всеки от нас има не леката задача да се учи, че е смъртен и рано или късно ще умре. Ако в ранното детство смъртта изобщо не съществува, с напредването на възрастта тя става все по-значима, за да редуцира връзките на индивида с битието в старостта и да го доминира изцяло.

Този процес на трансформация на нагласите спрямо смъртта е вътрешноприсъщ на личността и общността едновременно. Личността има потребност да се справи със страха от смъртта, а общността има потребност да се формират адекватни нагласи спрямо смъртта. По този начин се решават най-малко две задачи: първата задача е тази на личността – да отделя все по-малко психична енергия за ирационални опити за противодействие на смъртта; втората задача е задачата на общността – да осигури консистентност и идентификация на членовете си с груповите културни и етични норми.

В опита си да решат тези задачи личност и общност си взаимодействат релационно. Полето на това взаимодействие може да бъде дефинирано като траурна и погребална ритуалност.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Андреева, Г.** Психология социалното познание. Москва, 2004.
2. Български приказки. A&T Publishing, София, 2011.
3. **Вакарелски, Х.** Български погребални обичаи. София, 2008.
4. **Вакарелски, Х.** Български погребални ритуали – сравнително изучаване. София, 1990.

5. **Девяткин, А.** Явление социальной установки в психологии XX века. Калининград, 1999.
6. **Донев, Д.** Измерване на нагласите към смъртта. *Библиотека „Диоген“*, *Психология 2012*, В. Търново, Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 2013 б, с. 16–175.
7. **Донев, Д.** Психологични функции на българската траурна ритуалност в контекста на теорията за скръбта на Уилям Уордън, *Научни трудове на съюза на учените Пловдив*. Том XVI. Пловдив, 2013 а, с. 365–369.
8. **Донев, Д.** Теорията за скръбта на Елизабет Кюблър-Рос и нейното отражение в траурната ритуалност на българите, *Психологични изследвания*, книжка 2. София. Акад. изд. Проф. М. Дринов, 2012, с. 113–120.
9. **Ериксън, Е.** Идентичност: младост и криза. София, 1996.
10. **Йонкова, К.** Дебатът между моделите на човешкото поведение. Велико Търново, 2010.
11. **Йонкова, К.** Дебатът между рационализма и мистицизма. Велико Търново, 2011.
12. **Кюблър-Рос, Е.** За смъртта и умирането. София, 1996.
13. 101 български народни приказки. София, Хермес, 2008.
14. **Kreinath, J., Snoek, J., Stausberg, M.** Theorizing Rituals: Issues, Topics, Approaches, Concepts, Boston, 2006.
15. **Luper, S.** The Philosophy of Death, Cambridge, 2009.
16. **Malpas, J., Solomon, R.** Death and Philosophy, England, 2002.
17. **Robert, W.** Immortality or Resurrection: The Resurrection, Our Only Hope Of Life After Deth, Westbow, 2011.
18. **Worden, W.** Grief Counseling and Grief Therapy, Springer Publishing Company, 2009.